Повість-легенда

ДО СИНА

Морозиха лежала під тином у бур’янах. Вона вже очунювала. Вітер розхилив сиві полини, і білий день явив над нею висоти неба. Що бачила там, у висі? Близьку мрію? Підвела голову. Сіла. На неї відразу ж дмухнуло димом і чадом, забиваючи памороки. Очі закліпали, обличчя зморщилось, руки хапливо знайшли землю, і вона мовби зависла, обпершись на свої руки: від хати, від комор — ні сліду.

Прижмурюючись, молодиця дихала димом і чадом, які були гіркіші, ніж полини, й дивилася на обгорілу вишню. Скарлючена, скалічена, вона стояла, як чорне дерево смерті, а край нього куріло, дотліваючи, румовище. Брови в Морозихи ламались, обличчям пробігали тіні, груди то здіймались, то западали — блискавка роздирала свідомість, і, дивлячись на вишню, яку не зжер вогонь, вона ще раз переживала те, що сталося…

…Шляхтич і пахолок Яреми Вишневецького — Киселиця — напав, як розбійник, на їхній хутір. Козака Мороза зарубано. Яка челядь боронилася, ту теж порубано, а яка здалася, ту пов’язано й побрано: буде служити Киселиці. Вона, Морозиха, кинулася з кулаками боронитися — келеп обвалився на голову: нічого опісля того не бачила й не чула.

Її брови стали як криві шаблі, обличчя посуворіло, і вона сказала вишні:

— Ти стій собі. Може, ще й зазеленієш, а я поховаю своїх, бо так належить за звичаєм: покидати християнське тіло вовкам на поталу не личить.

Вставши, вона обійшла згарище, але як не придивлялася, як не дошукувалася, ні тіла свого чоловіка, ні когось із челяді не знайшла.

— Порубали, потяли, побили й покидали у вогонь, — прошепотіла собі.— А коні, воли, вози, хліб… — і уривала свій шепіт. — Що ті табуни, що те добро? — Впала на коліна й голосно мовила: — Мені нічого не шкода, крім вас, молодих та мертвих.

Перехрестилася, забила поклони.

В повітрі літала сажа, як чорні мотилі.

Вона зірвала очіпок, просякнутий кров’ю. Запекло в потилиці. Голова заболіла, аж стало жовто в очах.

— Нехай тебе пече, а ти боли, — озвалася до своєї голови, — боли і розвалюйся, якщо така розумна, якщо змусила мене вповзти в бур’яни і сховатися, а не згоріти з усіма у вогні.

Схилившись над чадким попелищем, взяла пучку теплого попелу, зав’язала в кінчик хустини й пов’язала собі очіпком голову.

Хутір стояв на пагорбі, в діброві — перед Сулою.

Морозиха спускалася до річки. Вже було по жнивах, але літо ще не втратило свого тепла. Була густа роса. Морозиха йшла і будила її — стежка плакала за Морозихою. Перед нею розчинялися простори, повні краси і сили. Столітні могутні дуби і молоденькі ніжні верболози росли, зачаровані Сулою, чистотою її води. І Морозиха бачила: зелені береги впиваються річкою, а річка, впиваючись зеленими берегами, блищить і, повновода, повільна, тихо пливе за обрій, у сині степи. Небо раює над землею, і земля раює над небом. А їй перед очима мерехтіли чорні мотилі: вітер підняв клапті сажі, неперетлілі соломинки, скручені листочки кружляли знаками біди між землею і небом.

Вона спустилася до річки, відв’язала човна, переправилася на правий берег і подалася степом. Порожній човен загойдався на хвилях і поплив собі, куди хотів. А вона йшла та йшла, вигулькуючи й пропадаючи у високій тирсі. Ні разу й не оглянулася. Що їй було робити там, на пагорбі, в діброві? Крім згарища, її нічого не чекало. Вона йшла до сина — студея, студіоза.

Люди існують у часі, а час існує в людях. Люди і час дуже ощадні. Їх дорога трудна. Вони беруть із собою найнеобхідніше, істотне, без чого не можна жити, тому хто скаже, як називалася Морозиха? Вона — Морозиха. Чоловік — Мороз. А син — Нестор Морозенко.

Шлях був довгий — через рідну землю, через рідні води. Коли втомлювалася, постелялась травою, а вкривалася, ночуючи, небом. Часто будив лютий звір: гавкав сірий вовк, брехала руда лисиця, але вона їх не боялася. Кожен звір зрідні людині, якщо вона на нього не нападає. Сіроманець вив, руда лисиця брехала, а Морозиха, знявшись на ноги і вмившись росою, верстала свою путь! Була ловка, могла руками впіймати щуку і в’юна. Ліси і гаї дарували їй кислиці, журавлину, гриби, а степи — калган-корінь[1], дикий часник і кінський щавель. Чого вона боялася? Щоб раптом над головою не прошумів і не зашморгнувся на шиї татарський аркан, пущений з руки жорстокого наїзника. А найбільше боялася впасти в полон шляхти чи кварцяного війська, що шастали стежею, бо що було Киселиці зварити її в мідному казані? А то й простіше: камінь на шию та й у воду — годувати раків.

Минала ніч, засвічувався день.

Сива тирса виростала за нею й стояла стіною: кущі й дерева, розхитнувшись, приймали її і сходились докупи; річки роздавались, коли їх перепливала, й тихо собі вигойдувалися, а броди не шуміли; в чистім полі, в темному лісі — вітер скрізь замітав за нею сліди. Вона йшла світом, і вело її сонце — голова цього світу. Воно світило — показувало дорогу.

Так добилась до кручі. Внизу горів і темнів Дніпро. Вона стояла на кручі.

— Дайте мені сили! — просила землю, воду, вогонь і вітер. Глянула округ — там здіймається багряна заграва, а там вихорить страшний, як орда, пил. Не злякалася, тількй її очі вогневіли. Вона відчула, як у груди вливається потуга. Хіба сама не була щедра, як земля, здорова, як вода, чиста, як вогонь, і хоробра, як вітер?

Морозиха подумала: "Йду з вогню в полум’я". Дніпро гримів. Вона сходила до нього з кручі.

Заросла терном, неходжена, у крем’яних гостряках стежка звела її до урвистого берега. Під вербою на білому камені сиділа не молода і не стара жінка, латаючи якесь рубище. Замість привітатися, підняла очі і запитала:

— Лишенько, звідки та звідки ж ти взялася така змарнована, змарнована і обдерта, лише очіпок на твоїй голові ще тримається? — Опустила очі, втупившись у голку, і додала: — Ну й голодна ж, певно, але хоч і голодна, та вже зачекай.

— Я з вогню, — просто відповіла Морозиха. І сказала: — Шукаю перевозу.

— А я і є перевізниця. Перевізниця, голубонько. Мій човен припнутий, та припнутий він до корчаги, — виспівувала не молода і не стара жінка. — А живу я та й живу собі он у тій печері, щоб пособляти та пособляти добрим людям у нагальній потребі. Ти знайшла, що шукала, моя голубонько. Ось зажди, почекай, я скінчу.

Морозиха дивилася на її спечене, тверде і мужнє обличчя, на її міцні, загнічені смалкою засмагою руки і не могла взяти собі до тямку, як у

такому не по-жіночому кремезному, дебелому і зав’яленому тілі та може бути ніжний, співочий голос?

Вона латала чи то кирею, чи то гуньку — щось із каптуром.

"Готує собі на негоду", — думала Морозиха, переймаючись повагою до перевізниці.

А та шила-латала і вела, як наспівуючи:

— Я не питаю та не запитую, хто ти і що ти.

А Морозиха думала: "Звикла до самотності, от і втішається своїм голосом, тому мова її як пісня".

Перевізниця виводила:

— Припече на Лівобережжі — втікають на правий бік. Припече на Правобережжі — втікають на лівий. Наш народ між молотом і ковадлом, між молоточком і ковадлочком він. Золотий спокій та золотий спокій — наш народ у кліщах. А я все вожу та вожу людську кривду і горе. А Дніпро все тече та тече. І чому мій човен не розсохнеться? — Вона раптом перегризла зубами нитку, вткнула собі голку в сорочку на грудях, скинула з колін чи то кирею, чи то гуньку і, звівшись на ноги, крикнула Морозисі в обличчя: — Де ж та правда-мати? — І, вичекавши, сказала: — Не знаєш? Я теж не знаю. Ну, та ходім, перевезу. Так хліба хочеш?

Морозиха ступила до корчаги.

— Почекай, я винесу, дам.

Перевізниця пішла до своєї печери, винесла й подала чорного окрайця. Морозиха взяла, поцілувала його, так і вп’ялася в той окраєць зубами!

— Їж, голубонько, їж, тепер голодному бути не соромно, ні, не соромно, скоріше, соромно ситому. А мій хлібець чорний та святий, бо чесний. Я б тобі дала й плахточку, і запасочку, але я нічого не маю: сама в дранті та в дранті. Де ж моє весельце? Ти ждеш мене, мій човнику?

Довбанка легко відпливла від берега. Перевізниця сиділа посередині, веслуючи вільно і вправно. Дніпро горів, темнів і гримів. Морозиха сиділа на носі, відщипувала по дрібочці хліб і кидала собі на зуб. А коли довбанка причалила й коли вона зіскочила на сухе, перевізниця загукала:

— Щасти та щасти тобі, сестро-голубонько!

Морозиха оглянулася: перевізниця стояла в довбанці, високо піднявши весло. Махнула прощально їй рукою і сховалася в густі верболози.

Йшла гойдливими, грузькими плавнями — сила пташви випурхувало з-під ніг і лопотіло над головою. Сірі журавлі й білі лебеді, червонодзьобі бусли[2] й рябопері качки збиралися табунами, щоб летіти за море. Вона не лякала їх, лебеділа, кажучи:

— Летіть, небесні мандрівники. — І вони проводжали її своїм курликанням, клекотом і криком.

Широкий, рівнинний степ захопив масний чорнозем і розпросторився — Дике поле. В голубій імлі від обрію й до обрію шелестіла тирса. Вже давно відцвіли червоні маки, молочаї, волошки, звіробій, але цілющий дух зілля напував повітря. Кінський щавель стирчав жиластими пацьорками, які були обліплені дрібненьким червонясто-брунатним

насінням. Достигала, але ще не висипалася, розвісивши золоті сережки, вівсяниця. Як завжди, синів петрів батіг. І врунилась, впиваючись у все живе й висмоктуючи з нього соки, переплутлива конянка.

Степ то озивався перепелицею, то в його хащах прошмигувала. зграя спритних куріпок, то свистав ховрах. Раптом запала тиша. Буйно, вогнисто цвіли будяки, які називаються татарником. Обминаючи їх, щоб не поколотися, Морозиха скрикнула: їй з-перед очей, змахнувши дужими крилами, нагнавши вітру, зірвався орел-скигляк. Вона ледве не наступила на людське біле тіло: зминула, подалася геть, а темно-буравий, сірявий скигляк виширював у чистому небі, опускаючись з кожним колом все нижче й нижче.

"Хто лежав там, серед будяччя? — думала. — Козак, лях, бусурман?.. Хіба зараз це має вагу — все’дно людина!"

Вона йшла та йшла.

"Люди цураються ховати людей".

Їй з очей скотилася крута сльоза. І Морозиха думала про сина: він скінчив дяківку, тобто науку в слобідського дяка, і подався вчитися далі. Провідувала його в братстві — у Києві на Подолі. Їй хвалили сина, казали, нехай вчиться і вчиться, а вона, якби могла, взяла б собі його в пазуху й принесла додому. Тепер він далеко, десь дуже далеко. Чи дійде? Чи знайде? А коли дійде і знайде, що йому скаже?

День змінював ніч. Виходили зірки, світили, як її надії. І все їй над головою.

Вже траплялися поля — нивка житньої стерні, нивка гречаної, а полукіпок не видно: звезено. "Скоро доб’юся до людей", — підохочувала сама себе. І справді, з горба — в долині над яром і над річкою — їй відкрилося село.

Стояла, дивилася на солом’яні стріхи й не могла відірвати очей: у грудях млоїло — мир і спокій, живуть же… І не мала зваги вступити, зайти у це село в густих садах, у кучерявих вербах: навіщо заносити у цей рай свою невтішність? Вже хотіла зминути, відійти, але ноги самі спрямувались до крайньої хати. Сіни були відчинені. Вона ступила, відхилила двері й замість дати на добрий день — відсахнулася, заклякши на порозі: перед нею, серед хати, до дубового слупа, який підпирав стелю, була взята на ланцюг і прив’язана жінка. Простоволоса, розкучмана, вона, як та проява, скочила, розкинувши руки. Ланцюг задзеленчав і не пустив її: була прикута за ногу. В той же час озвався дзвінкий голосок:

— Старчиха? Ви справді старчиха? Не бійтеся, заходьте. От я, тільки не знаю, що вам дати. Ні, я щось знайду. Я дам вам бодай яйце. Всім старцям, усім жебракам треба щось давати. Ви помолитеся за нашу маму?

Стоячи на порозі, Морозиха побачила дівчинку, яка, мабуть, сиділа, бавлячись, на долівці й щойно підхопилася. Та дівчинка прожогом просмикнулася в неї під рукою, побігла до комори й миттю вернулася, подаючи яйце.

— А де ваша торба? — запиталася.

Вона не знала, що їй відповісти.

— Як же тебе звати, серденько?

— Фроська. Але ви назвіть мене Фросею, бо мене давно ніхто так не кличе.

В цей час знову задзеленчав ланцюг: жінка-проява щось заалалакала, витріщилася й замахала руками.

Морозиха знову сахнулася.

— Ви їх не бійтеся. Ви їх зовсім можете не боятися, — вмовляла її дівчинка. — То наші мама.

І розповідала голосно, жваво:

— Вони зовсім не страшні. Бо як воно сталося? Бачите, їх рідний брат, а мій дядько втікав на Запоріжжя. За те їх тата, їх маму, а моїх дідуня й бабуню забили канчуками. А їх рідному братові, мому дядькові не всміхнулося. Його зловили й посадили на палю. Він сидів, поки не висох, і довго вертівся за селом на палі, як той млинок. Наші мама й не витримали. Їм щось зробилося. Збожеволіли. Збісилися. Тато й прив’язали їх до слупа, щоб не наклали на себе руки… А я все це бачила, й мені нічого.

— Фросю, Фросечко, — тільки й вичавила Морозиха.

А дівчинка видзвонювала:

— Так називала мене бабуня. Як прийдуть, так і виймуть пиріжок з-під запаски, дають і кажуть: "Їж, Фросечко…" Так називали мене дідуньо. Як побачать, так і кажуть: "А ти вже велика, Фросю. За рік поїдемо в поле. Будеш, Фросю, поганяти воли, будем разом орати ниву". Та чого ж ви ніби плачете, беріть яйце. Бачите, хліба в нас нема, вийшов. Тато на роботі. Зварили, поснідали й подались з ціпом. Мені до вогню не можна, бо я ще мала. Тепер чекай вечора. Тато прийдуть, зварять, ми й навечеряємося. Беріть яйце, чого-бо ви? З хати не можна пускати з порожніми руками ні подорожнього, ні старця. Я це знаю.

Морозиха дивилася на Фросю й на її маму: обоє в сорочках, як у мішках, тільки й того, що пороблено прорізи для голови і для рук. Вона взяла яйце. Погладила дівчинку по голові, щоб росла велика, й виступила з сіней.

Фрося гукала-просила їй услід:

— Ви ж моліться, моліться за нашу маму, щоб наші мама виправились!

І повернувши в поле, і простуючи полями, вона довго чула цей заливистий голосок. І їй вважалося, що то до неї обзивається саме небо, сама земля і все суще на ній. На їх голоси вона кидала свою думку: "Хто не обертається в раба — гине або божеволіє!" — і не зупинялася.

Хуторів, присілків і сіл траплялося немало на її шляху, попадалися містечка, міста з укріпленими замками, які вражали своїми мурами, фортецями і вежами, — і скрізь повзали, копошилися зігнуті до самої землі, бідні люди, надривалися від нелюдської праці. Де їй було ліпше — серед степового небезпечного кочовища, у лісовій пущі а чи на велелюдді? Хто втікає до самоти — в безгоміння, а хто навпаки — прагне мирського: так повчав її якийсь мандрівний чернець, наставляючи йти в монастир і прийняти постриг. Вона йшла до сина.

Здорожена, втомлена, вона допомагала порпатися на городах задурно, за так, за прости біг. Розжилася зі своїх рук на грубу сорочку, на вовняну запаску і рогозяного кошеля, а взуття не заробила, навіть личаків. Вже замрячило, замжичило, відразу ж і потиснув мороз, як допленталася до Дубна. Місто стояло серед мочарів. Княжий замок очив навколо своїми бійницями. "Треба мені спинятися, — подумала. — Тут перезимую, дочекаюся весни.." — і подалася на ринок, щоб найнятися.

Перший день не пощастило, і вона ночувала, знайшовши захисток під стіною дерев’яної каплички на цвинтарі. Зате другого дня її відразу найняли: різничиха Мелашка привела її з ринку в свою господу — так Морозиха стала наймичкою в різника Корби. Вона поселилася в чорній хижі серед безлічі челядинців, а самі господарі жили в білій хаті. Непоказна Мелашка була дуже криклива. Вставши ні світ ні зоря, вона бігла до чорної хижі, гримала в двері й нагло будила челядь. Під її оком

ніхто не смів ані присісти, ані постояти. Корба вставав пізніше. Він був набагато старіший від Мелашки: вона в нього третя чи четверта — молода, нахраписта. Худий, високий і згорблений, він з’являвся на порозі: ліве око завжди прискалене, а в обріділих сивих вусах ворушилася втаємничена посмішка. Мелашка накидалася з криком і на нього, штурхала його ліктем під бік, щоб протер баньки й притьма брався за роботу.

Ревіли бугаї, телиці, мекали барани й вівці, верещали, кувікаючи й рохкаючи, кабани і свині — в загонах дудоніло, сатанувало. Морозиха хапалася за коромисло, за коновки і носила воду. Води треба було багато. Вона носила й носила її з берега — коромисло врізалося в плечі, а руки німіли. Їй треба було заробити свитку й намітку, плахту і бодай постоли. Їй не було діла до хазяйського багатства, як і до того, що Мелашка штурхає під бік Корбу, показуючи над ним свою силу.

А Корба, пронюхавши, що з нею приключилося, й вивідавши, що вона йде до сина, який у високій школі, підкочувався перекинутися кількома словами.

— Почин премудрості,— починав, — страх господень, а пізнання святого — се розум. Світ збудовано справно і справедливо: над нами бог, на горі райці та ясновельможне панство, а на споді — поспільство. Хто хоче колотися рогами, той від лукавого і відкине ратиці.

Морозиха не вступала з ним у перепалку. Він підкочувався до неї в неділю а чи в святковий день, але вона не мала коли святкувати: бралася за коромисло, носила воду, наливаючи бодні, щоб назавтра було чим полоскати тельбухи. Корба позиркував прискаленим оком, у вусах тішилася посмішка. Він радив їй посидіти, спочити: на те, мовляв, і неділя. Вона відказувала, що носити воду не гріх.

— Не гріх, не гріх… На добре діло нема ні неділі, ні свята, ні присвятна, — стверджував.

В суботу Мелашка повела челядь на вечірню. Морозиха варила вечерю, чинячи підбивку з мацьків. Ця страва вважалася найсмачнішою, недарма ж місто називало різника кишкоїдом.

Увихаючись коло печі, вона не помітила, як принишкував Корба. Зарипіли його шкіряні штани. Він присів на лаві й, пригладжуючи свою голомозу голову, повів мову про почин премудрості. "Кишкоїд", — думала вона, змовчуючи. І не змовчала:

— Добре ж збудовано ваш світ: сонце, земля і води — загребущим, для їх дітей, для їх слуг, а нам — темрява, — сказала й дивилася у маленьке вікно на гострий частокіл, на дубову браму. — А що ви скажете, як ваш світ захитається? Бог не в силі, а в правді!

Корба не знітився. Він збагнув її мову, перехопив її погляд у вікно і, поклавши руки собі на коліна, провадив спроквола:

— Покидайте дурноту й не зривайтеся з прив’язі. Мій бог завжди в силі: він альбо в костьолі, альбо в церкві. Хитається церква — йди молитися в костьол. А захитається костьол — іди до церкви. Розкаяний грішник уже не грішник, а святий. Се і є вся правда, зі всіма потрохами, бо не марно кажуть, що покірне телятко дві матки ссе.

І, правлячи про покірність, заїкаючись про Морозенка, який у високих школах і може стати високим райцем, він слиняво натякав, даючи їй на розум, що вони могли б і породичатися, що Мелашка не може бути на заваді, як дві чи три жінки не були на заваді й самій Мелашці.

— Я темен і неграмотен, — казав він, мовби похваляючись, — але я достеменно знаю одну науку: вмію рахувати.

Морозиха заворушила кочергою жар у печі.

— Вас ніхто не обрахує.

І він, тертий та хитрий, казав:

— Коли я когось наймаю, я наймаю руки й душу, але ніколи розум. Розум я вселяю наймитам свій! Я такий: можу дати раду всім королівським скарбам світу. Для цього мені не треба ні паперу, ні гусячого пера, ні атраменту[3] — нічого, крім моїх десятьох пальців. — І заворушив на своїх колінах руками, які звикли до ножа й до колія.

Вона тієї ж ночі покинула Корбу, не домагаючись платні. "Найнявся, як продався", — думала, долаючи заметіль: берегла свою душу. Їй треба було служити. Морозиха служила в корчмаря. Підмітала бруд, сміття. Прала. В пришляховій корчмі познайомилася з смолярами. Вони взяли її в ліс, і вона разом з ними валила берези, випалювала вугілля й варила дьоготь. Жили в землянках над замерзлим Стиром. Річкою, по льоду, відправляли і вугілля й дьоготь

І на холоді у снігах їй було радісніше, ніж у різника, ніж у корчмаря в їхньому теплі.

Тиснули сильні морози. Почулося про голод. Ці чутки, одна страшніша другої, доповзали сюди, в лісову глушину. Подейкували: рік був неврожайний — озимину вимочило, ярину спалило, а король наслав хмару війська. Уланів, найманих рейтарів і піших стрільців на Поліссі стало більше, ніж дерев. Вони обсіли народ, як сарна. Шляхтичі зі своїми лайдаками кинулися їм на поміч. От і сточили все до зеренця. За зловленого у княжому чи графському лісі зайця, за зрубане дерево бідному поліщукові смерть на місці. Ні закропитися, ні обігрітися — люд вигибає. З настанням посту голодні зрушилися зі своїх сіл. Вони потяглися турмами, купами. Їх прибило й до смолярів. Найстрашніші чутки підтвердилися.

Морозиха кидала й кидала поліняччя у великий вогонь. Стікав дьоготь. Вона вигрібала непережарений жар, гасила його, виробляючи вугілля. Прокіптюжена, просмолена, штурхала довгою кочергою, надриваючись, як у пеклі. Біля кострищ грілися прийшлі поліщуки. Вони попадали й не підіймали голів. У смолярів який припас? Ставила на вогонь казана: пшонина здоганяла пшонину — такий куліш.

— Вставайте і хоч зігрівайтеся окропом, — будила, підіймаючи голодних, Морозиха.

Обідрані, в латаних свитках, ноги і голови позамотувані, позавірчувані онуччям, вони тяглись, шукаючи хлібні місця, і вели за руки посинілих своїх дітей.

Пересілися морози, відлигло, і поліщуки потяглися ще дужче — юрма за юрмою з півночі на південь. Скільки їх позоставалося в заметах? Плодили своїм трупом вовків, інших хижих звірів та хижих птахів.

А коли завесніло, коли скресав Стир і попливла крига, на річці з’явилися човни. То були довбанки-душогубки. В них ніхто не сидів. Ними ніхто не правив. Човни пливли так само, як і крижини.

Морозиха стояла на березі. Від того, що побачила, очі їй заплющилися: захиталася земля, потемнів світ — у човнах лежали люди, кожен держав у схрещених руках свічку. Вона хотіла крикнути: "Голодні, розпухлі люди пливуть у душогубках"! — але не змогла: крик застряг у горлі — оніміла.

Бурунила чорна вода. Вирувала і холодно пінилася. Тріщали, кололися, ламаючись, крижини. То вони наздоганяли човни, то човни наздоганяли їх. Зіштовхувалися, і ще дужче вирував, скипаючи, Стир. А човни пливли. В кожному лежала людина. В кожному світилася воскова свічка.

"Люди з великої муки силоміць покидають життя і світять свічками у свою смерть", — подумала вона.

Розплющила очі: річка тече, і в човнах мерехтять маленькі вогники.

Опісля того й Морозиха зібралася в дорогу. Смолярі її не спиняли. Опорядили, як могли. У личаках, у вибійчатій свитці, за плечима торбина, у руках костур, вона рушила на захід сонця. Досвітком, коли тримався морозець, і ввечері, коли підмерзало, їй ішлося легше. А серед дня, коли розкисало, ледве витягувала з болота ноги. Ночувала де прийдеться — в корчмі, у добрих людей, а то й у покинутій в лузі копиці сіна. І знов плуганилася й плуганилася. А за нею йшла весна: зеленів придорожній щирець, в поля виїжджали сівачі, на деревах прорізувалися цвіт і листя.

Під вечір вона наблизилася до Замостя. Дивилася на вали, якими обнесено місто, на його мури і зашепотіла спеченими пересохлими губами:

— Сину, де ти? — І все дивилася на вали, на будівлі, на загострені вежі, начеб її син мав з’явитися перед нею, і шепотіла: — Сину-сину, я йшла до тебе через довгу осінь, ще через довшу зиму і через нашу землю.

На замковій башті засурмила сурма. У міських брамах мінялися вартові. Морозиха зважилася підійти до брами, але дорогу перегородив спис.

— Свят-свят… — перехрестилася вона, кажучи, що в неї нема нічого злого за душею, що йде до сина, й просилася: — Пустіть мене, пустіть…

— Пріч, схизматка! Пріч!

Її не пустили, відігнали від мурів: вартові й митники суворо додивлялися, щоб у місто не було занесено моровицю чи ще якусь пошесть. Але ж вона була матір’ю: її слово могло зворушити не лише людську душу, а й бездушний камінь. Її син був близько, десь тут, десь поруч і, відчуваючи його присутність, здорожена, виморена, змучена Морозиха не відходила від вартових. Вони відганяли її, брязкаючи шаблями, списами і кольчугами, а вона все одно підходила до них, благаючи, щоб пустили до сина:

— Вчиться, він у мене вчиться: спудей…

— Студіоз? — буркнув недовірливо один вартовий.

А другий, теж не вірячи їй, обшарпаній шарканиці, сказав:

— Так чого ж ти прешся у місто? Академія на околиці — на Звіринці над Топірницею. Іди собі туди! — й показав рукою на сусідній горб, порослий гаєм.

Мляво сходили, ледве жевріючи, перші зірки. Темні сутінки приховали дорогу. Та їй не треба було ні дороги, ні навіть стежки: перед нею бовванів гай, і вона спрямувалася туди, на міську околицю, що звалася Звіринцем. "Швидше, швидше, — квапила, підганяючи себе. — Поки не позачинялися, не обляглись".

Чорний, ще не розвинутий гай був густий, корчастий. Вона негадано наткнулася на кам’яну стіну й не знала, що їй робити. Шукати браму? А може, е якась хвіртка? А в брамі, при хвіртці,— знову вартові? І Морозиха, нишкуючи під високою стіною, приглядалася, міркуючи: "Стіна понижчає — перескочу". Знайшла таке місце. Свитку на руку, щоб не зачепитися, не повиснути, порожня торбина за плечима, — подерлася, вилізла на стіну, сіла й дивилася з неї, як сова.

Там, у глибині гаю, проступали будівлі й будинища. В деяких вікнах світилося. Світло цідилося, пробиваючись з-за дерев. А дерева широкі й високі — дуби та буки. Вона побачила пороблені доріжки. І все сиділа на стіні, пантруючи на вікна, що світилися: "За яким же він — мій?" Серце перестало їй битися в грудях. Вона затамувала подих. Якби знала, де його вікно, пурхнула б у нього пташкою, влетіла б і розповідала, як ішла, як добивалася. Все-все б йому оповіла, щоб збагнув, щоб повірив і йшов з нею, бо їй без нього життя нема. Вікна гасли. А вона сиділа на стіні й світила очима.

— Патріє фумус ігне аліено люкулі іцілор…[4]

— Дульце ет декорум ест про патріа морі…[5]

Морозиха відвернула очі від освітлених вікон.

— Патріс фумус…

Вона впізнала голос. Вона дивилася зі стіни — доріжкою хтось ішов, спинявся й проказував:

— Ігне аліено…

То промовляв голос її сина. Але що він промовляв? До кого звертався? Вона не розуміла жодного слова. А голос був його, його!

— Дульце ет… — повторював високий і тонкий юнак у довгій свиті й плащі.

— Несторе, сину! — скрикнула Морозиха на стіні, скочила й побігла до нього.

— Мамо — скинувся юнак.

Вона обхопила руками його голову, відчуваючи, як їй у долоні б’ються і пульсують жилки у його скронях, а він, припавши до материнських грудей, наслухав, як то завмирає, то оживає, постукуючи, її серце. "Сину!" — тільки й спромоглася добути із себе Морозиха. "Мамо..." — тільки й зміг обізватися спудей. У цих двох словах зійшлись і з’єдналися дві душі — одна мука.

Над гаєм сходив, викочуючись, місяць. Великий, вишневий, він освітив їх під високим широким дубом.

— Чернець не чернець, міщанин не міщанин?.. Сиджу, вирячилась зі стіни. Ти чи не ти? Твій голос! — казала вона й гладила його кучері.

— Ой мамо... — почула у відповідь.

— Що ж ти таке промовляв? Молився, мій сину?

спудей сказав про дим вітчизни і про щастя вмерти за неї. А їй так багато хотілося оповісти йому, та вона мовчки зняла вгору руки, скинула очіпок, розв’язала вузлика й, держачи свої долоні човником, піднесла їх йому до очей.

— Ось який подарунок я тобі принесла, сину, — пучку попелу.

Він схилився над материнськими долонями і відчув дух спопелілого вогню. Немало вчився, а це була наука над науками: серце стискалося, а руки прагли до зброї.

Дмухнув вітер і розвіяв попіл по всьому світу.

А вони стояли при місяці. І їхні тіні в його червонясто-блідому світлі то ворушилися, то, злившись в одну, були несхитні.

БИТВА

У похід! У похід!.. Там, попереду, малинові стяги, прапори й прапорці на списах, там довбуші, трубачі й сурмачі підняли червону калину, вище, ще вище і несуть, несуть: козацтво рушило за волю. Кіннота, піші, регіментова, тобто полкова, артилерія, а за ними — обоз.

Курява. Пил.

Сірі круторогі воли тягнуть мажу — громіздкі колеса ледве повертаються: мажа навантажена мішками, поверх них мідні казани, чи бики, триноги, а на передку поганяйло. Чоботи поруділи, стоптані, сині шаровари просмалені, попалені, в дірках, а на голові очіпок — Морозиха. Вона без батога. Її зброя — велетенська ложка — стирчить за халявою.

Воли йдуть повільно, спроквола, і вона їх не підганяє. Курна курява, яку зняли тисячі ніг, копит і рипливих коліс, нависла сивою хмарою. Воли і Морозиха дихають гарячим пилом — напувають запал і смагу майбутньої битви.

Мажа котиться останньою, ні, за нею простує бандурист і поводир. Вони ковтають всю хмарну куряву, кожна пилиночка залітає в очі сліпому й видющому. Бандурист не такий і старий. Недавно, літ десять тому, він ходив зі своєю кобзою у лавах повстанців. Коли їх розбили, то вороги його помилували: вийняли йому очі, щоб забув, як-то кликати піснею до зброї, і старцював собі, але він знову йшов з військом.

Обернувшись, Морозиха загукала:

— Швидше! Сідайте, підвезу! — і зупиняла волів.

Бандурист відмахнувсь на її клич, а хлопчик-поводир блиснув білими зубами.

Вони рушили. Їх заволокло пилюкою.

"Йдуть, будуть співати, — думала вона. — Понесуть славу а чи ганьбу. Перемогу а чи поразку для нащадків."

Широко і довго розтягнувся дужий похід: Чорний шлях не міг його вмістити. Вгойдувалася, стогнала земля. І не було видно сонця. І під копитами, під чобітьми, під босими ногами вмирала трава.

Надсадно скрипіла мажа. Повільно, важко поверталися колеса. Скрипіння і гуркіт, чалаплива хода волів — усе зливалося з суцільним гулом походу. Ніхто не міг пристати, збитися, зупинитись: задні напирали на передніх, і передні були нестримні. Якби хтось загавився, зім’яли б і розчавили.

Морозиха сиділа на передку — стелила волам під ноги і під колеса свої думи. Вона забрала сина зі школи — з Академії, бо найбільша наука — любити рідну землю. Він пішов на Запоріжжя, на Січ, а вона стала перевізницею на Дніпрі. Так минув не один рік. Син ходив на турка. Його було і рубано, і січено. А вона була перевізницею і чекала. Знялося, рушило на панство — пішла в обоз. Кошовариха. А її син — полковник, Морозенко. Він веде полк. А вона його замикає. Вона у хвості. Там, попереду, на вістрі списів її серце, чи не тому стяги, прапори і прапорці такі малинові?..

Баско ступав гарячий вороний кінь. У синіх штанях, у червоних чоботях сидів Морозенко в потертому сідлі. У білій сорочці, без шапки. Довга шаблюка сягала кінського хвоста. Це вже не був той високий і тонкий спудей-студіоза — чернець не чернець, міщанин не міщанин. Це був воїн. Чорний оселедець закручений за вухо, молодий чорний вус хоробрує — обличчя гартоване сонцем, вітром і порохом. Пильні очі далеко бачать. По один бік їхав немолодий сивий осавул, а по другий — писар.

Їх перепинила річка Гнізна. Повноводa, тихоплинна, блищала в низьких берегах. У високих зелених очеретах, в густій осоці видніло безліч озерець — за ними, за цими болотами і мочарами, вкритими білими й жовтими лілеями, рожевою липчицею, петрушачастим болиголовом, видніла Доброводівська рівнина.

Полковник, осавул і писар в’їхали в річку. Переправившись плавом, збочили на правому березі. Провідники-вожі вже заздалегідь знайшли кращий брід.

У воду вступила кіннота. Поводи опущено. Пофоркуючи, коні попливли, несучи вершників.

Морозенко сидів як влитий у сідлі. Немилосердно пекло сонце. Не затулявся долонею, пронизливо дивився на своє військо.

Вершники твердо трималися на конях. Ряд за рядом спускалися в річку — з води випливала лава за лавою. Чорні й сині очі кресали блискавки — козаки! Воля або смерть!

Коні були хоч і різномасті, але добрі — степовики, рідко траплялися низькі, татарські. Коні — до пари вершникам, а вершники — до пари коням: в буйні гриви заплелося степове безмежжя, вуха стрижуть, чатують ворога, а очі пасуть свободу.

Полковник усміхався своїми очима на запальні козацькі погляди — напивався побратимської мужності.

Він проводжав їх лава за лавою, дивлячись на їх молоді руки — на зброю. Їжачились гострі списи, звисали довгі й криві шаблі — довгі добуті в боях з панами-магнатами, а криві — з невірними бусурманами. За плечима — самопали, мушкети, які теж віднято в тих же панів і мурз. Мало самопалів, мало мушкетів: більше пищалей, гаківниць і луків із

стрілами — дідівської зброї. Хіба й дивно, що вершники часто без чобіт, — босі ноги в стременах.

За кіннотою — піші. Входили у воду, як в купіль. Високо підіймали над своїми головами сулиці, коси, залізні ціпи й рідко хто не лише гаківницю, а й шаблю. То були гречкосії — вусані й молоді чубані, які покладалися на свою силу.

Регіментову артилерію переплавляли на плотах і на руках. Колюбрини, картавни, які було відвойовано, знято з фортець і галер, — тепер ці гармати мали послужити повсталим.

Підтягнувся обоз. І коли, розпрягаючи волів, а вози ставлячи на плоти, обозники почали давати собі лад, Морозенко торкнув коня. Його вороний рушив учвал. І, їдучи зі своїм військом, ще раз спостерігаючи й вивіряючи його силу, він думав: "Ми всі випірнули, випливли з Дніпра, щоб стати твердою ногою на його обох берегах — на Лівобережжі й Правобережжі. Станемо, вистоїмо — будемо людьми. А не встоїмо, не вистоїмо — пропадем".

Доброводівська рівнина — незасіяні поля, луки розкинулися між горбами й пагорбами. З південного сходу темнів чорний ліс, який тягнувся у Карпати. Мрів Медоборівський кам’янистий кряж. Звідти мала ось-ось підійти допомога — загони хана-кримчака. З північного заходу, з того кутка, який завжди віщує непогоду, повинен насунути Ярема Вишневецький зі своїм королем. Кіннота, піщі й артилерія готувалися до бою. За козацьким звичаєм оборону зайнято за рікою — лоб до лоба з ворогом. Зз плечима — топкі болота і вода.

Ворохобна, рудувата курява випливла з Чорного лісу, хижо стелячись над Недоборами: йшли татари.

Морозенко спостеріг цю куряву, яка вставала начеб опісля пожежі, гірко посміхнувся в свій молодий вус, потяг за повід коня й обернувся в протилежний бік.

Ще ніхто нічого не бачив: північний захід тонув у теплій голубуватій імлі, яка дихала лагідним вітерцем.

Полковник раптом звівсь на стременах і напружив очі — сонце палило в потилицю. Йому було далеко видно. Крайнеба мовби моргнув йому бровою. Ця брова не відірвалася від обрію. Весь час зростаючи і весь час насуваючись, вона росла і ширшала, погрожуючи заступити все небо.

Стримуючи на скаку коня, до Морозенка під'їхав писар, а з ним мурзак. Писар був одночасно товмачем. Він передавав, що хан привів свої сили, що йому вже ставлять намет і він жде до себе. Посланець-мурзак з ріденькою борідкою, по-котячому усміхаючись, приязно загелкав:

— Еге-лла… — мовляв, так, сам хан чекає.

Полковник начеб не чув: дивився поперед себе. Тепер і писар побачив, як здалеку насувається лядське, панське військо. Непроглядна, важка хмара навалювалася і навалювалася.

— Ізрафіл! Ізрафіл! — прорік мурзак і, не чекаючи, щоб супроводжувати полковника, помчав на жвавому конику до татарського табору.

Писар буркнув, розтлумачуючи його вигуки: "Ангел смерті! Ангел смерті!" — але Морозенко нічого на це не відповів, не повівши навіть вухом. Він мовчки, пильно й зосереджено спостерігав, як навально котиться вороже військо, як у його хмарі раз за разом зблискують проти

сонця зброя і бойові обладунки. Коли на сусідніх горбах з’явилася крилата гусарія, проказав:

— Одна стіна об другу вдариться — якась розсиплеться, якась останеться, — стиснув острогами коня й поїхав до білого намету, на вершечку якого стримів півмісяць.

Біля входу стояли вартові — списи наперехрест. Полковник не зійшов з коня, сказав, що б’є чолом і що не час пити кумис: інший напій везуть свати, вже наближаються.

Досвідчений, підступний і хитрий хан сам гаразд знав ціну кожної хвилини в переддень битви, але довго не з’являвся з намету: барився — набивав собі ціну й ціну своїй орді, ставлячи себе над полковником. У чалмі, в усьому білому, він поважно вийшов з намету і вклонився, приклавши до грудей руку. Йому підвели коня. Легко, спритно скочив у сідло. Вони поїхали поряд — Морозенко на вороному, хан на білому. Хан і не глянув, як хмарують пани-ляхи. Склавши руки дашком, він показав цей знак полковникові. Морозенко згідно кивнув головою: військо вилаштується чолом і двома крилами. Чолом і правим крилом стануть козаки, а лівим крилом — татари.

Вони давали лад, оглядали позицію — завтрашнє поле крові, а Морозиха товклася коло казанів. Не мала коли глянути з гору. Спостерігши, що прийшли кримчаки, помітивши, як ляшва обсаджує горби, не кидала свого діла, розклала вогонь і думала: "Я ж наварю кулешу, я ж його засмачу, щоб ваш дух, хлопці, був міцний, а рука несхитна".

А вже ж і зварилася, а вже ж і вкипіла козацька їжа, але ні обозники, ні гармаші, ні піші, ні кіннотники — ніхто не брався за ложку: табір окопувався, наїжачувався. І лише тоді, коли запали сутінки, вони почали вечерю.

Зазоріло небо. Стихав гамір. Не стало чути ні іржання коней, ні людських голосів. Протяжно, стогнучи, заревів татарський осел, і запала глуха, моторошна тиша.

Морозиха пішла з казанком, щоб нагодувати Морозенка: хто ж, як не мати, нагодує сина, хто ж йому так догодить? Вона шукала його по табору, але не знайшла: їй казано, щойно був тут, спроваджували, куди подався, та все марно.

Табір перемовлявся пошепки. Ні п’яного, ні бодай напідпитку не було: в поході чи перед битвою за це безжально стинали голову. Тверезим був шепіт — людська перемова:

— Смерть — пусте, коли її бачиш: вона в латах і сидить у кожному рейтарі, а ти її на спис і шаблею, шаблею…

— Гаряча голова, — вкоськував розважливий голос, — не цурайся самопала, бери на спис, махай шаблею, але знай: якщо вже полягти, то так, щоб живі заздрили мертвому.

Вона нишкувала табором, переходячи від гурту до гурту. Спека спала. Вечір був теплий, лагідний. Хто півлежав, хто сидів просто на землі, не випускаючи з рук зброї.

— Боязко… — перепинив її юначий шепір. І юнак повторив: — Таки боязко…

Морозиха зупинилася: відповіді довго не було. Поряд з юнаком сидів, опустивши голову, мабуть, батько. Він підняв свою руку — його важка рука лягла юнакові на карк. Старий дивився на свої босі ноги, які простер на столоченій траві, й тихо відповідав:

— Кажеш, боязко? Дивися на траву. Як її мнуть, як її затовкують, а вона знов росте. З-під коси. З-під копита. Хіба ж ми кращі, сину?

— Або волю здобути, або дома не бути?

— Так, сину.

Зминувши їх, вона зупинилася й дивилася на них обох, мовби хотіла запам’ятати назавжди. Сидячи, вони поприростали до землі.

А ступивши, наткнулася на козака, який вів коня з водопою. Козак погладжував коня по храпу і казав йому:

— Винесеш мене, заживемо з тобою, коню. А не винесеш, підеш і скажеш мамі, що я поліг за козацьку долю.

Під возом, серед гармашів, сидів кобзар з поводирем. Струни бриніли тихіше вітру:

А кобзарі грали,

В струни дотинали

Та Богдана із Богуном

Піснями хваляли!

Хлоп’ячі гарячі очі сяяли, мовби присвічували гармашам.

Слава не вмре, не загине,

Поки буде світ світати

І сонце сіяти.

Постоявши, Морозиха рушила. "Наслухалась, начулась, — сказала собі в серці,—а сина не побачила".

З очей скотилася сльоза. Змахнула рукою, промовивши собі в думці: "А хіба вони усі не мої? Всі сини, всі діти..." — з тим і вернулася до своїх котлів. Куліш вихолов і загус в казанку. Вона спробувала повечеряти. Взялася за ложку — душа не приймала їжі. Відставивши казанка, сиділа на землі, обнявши руками свої коліна: "Що ж то буде? Що буде?"

Вона сиділа довго, до ломоти в плечах. Ремигали воли. Дотліло й не жевріло вогнище. Їй здалося, що начеб виїхала на косовицю. Уста шелестіли:

— Буде косовиця... Буде така косовиця...

І знов сиділа. А щоб не затерпнути, погойдувала головою.

Спираючись руками об землю, зморено піднялась — чорніючи, свій і ворожий табори мовби лежали перед нею покотом: ні гамору, ні руху. Небесне склепіння звелося над доброводівськими полями. Ясні зорі мерехтіли над напруженою, лихою тишею. Тихо пливла Гнізна.

Морозиха вклякла, зняла вгору свої кострубаті руки. Її побабчене обличчя в сивих пасемках кісок, які прикрили скроні, було скорботне і суворе. Уста розімкнулися:

— Стою на колінах, присягаюся перед землею, небом і перед усім світом: ми не займанці і не завойовники. Ми нікого не хочемо обертати в рабів, брати в полон і гнати на торги, як худобу. Ми хочемо бути вільні і щоб усі були вільні. Ми народилися з глини, води і каменю рідної землі, тому ми м’які, як глина, здорові, як вода, і тверді, як камінь. Наша зброя — молот, плуг і серп, тому наші береги повні хліба, наші річки течуть медом. Ми ні на кого не пориваємо злим, ненаситним оком — ні на близьких, ні на далеких. Ми хочемо миру і щоб усі жили в мирі.

Вона молилася — промовляло саме сумління:

— Чому ж на нас ідуть з мечем і вогнем і волають: "Дайте хліба і води!" Нам стинають голови, нас варять у котлах, нас саджають на палі, нас забивають у колоди. Свої яничаряться, стають гірші, ніж чужі. Пани, а ми — підніжки. Земля гнулася, гнулася і не витримала. Ковалі, гречкосії, чабани — бидло з ярма, з-під канчука — ми повстали на панство. Ми хочемо бути людьми…

За нею не було неправди.

І, стоячи на колінах, дихаючи напруженою, лихою тишею, яка пахла січею, заламуючи свої руки, вона заклинала своїх синів не згрішити перед небом і зорями, не зганьбити землю.

Зорі блякли, і небо світлішало.

Заграла сурма.

Вона начеб заридала в голубий ранок.

Була та гарна, чудова пора, коли весна входить у літо; сонце купається, а молодий плід, налившись, повниться і тугішає в землі, квіті, дереві. Дзвінкі, чисті роси виступили не лише на прим’ятій, стлумленій, прибитій траві: вони світилися на кінських гривах, срібною росою припали зброя і вояцькі голови.

Загриміли козацькі довбуші, обізвалися татарські тулумбаси, затріскотіли королівські барабани — знялися стяги, і все наструнилося. Ще мить — і, схитнувшись, лави почнуть свої дії, завирують. Вже вийнято з піхов шаблі й піднято наголо.

А Морозиха начеб знавісніла, знавіженіла: кинулася туди, на суворий клич сурм, на грізний грім барабанів. Чого їй заманулося? Що задумала?

Зупинити кривавий бенкет? Вона бігла, наткнулася на живу непробивну стіну і зашпортнулась. Жива стіна безжально відкинула її від себе, збила з ніг. Жінка припала грудьми до землі й обіймала її своїми руками, щоб не розкололася…

В ту мить її син уже стояв у найпершому ряді — очолив військо. Високий кінь начеб завмер під ним, нашорошено стрижучи вухами. Козацькі лави примовкли, як безвітряне море. А він, у погнутому шоломі, в легкому панцирі, рука на руків'ї шаблі, був видний звідусюди — Морозенко. Дивився перед себе. Очі горять: вороги стоять напоготові — легка кіннота видобула шаблі, за нею крилаті драгуни, а десь у самій глибині — артилерія. Він скосив погляд праворуч: на розлогому пагорбі наметом стояли в литих панцирах король і Ярема Вишневецький. Слуги тримали їх коней. Йому було видно, як Ярема Бишневецький кивнув королеві, як король махнув рукою, — це був наказ. Кілька сотень легкої ворожої кінноти, крикнувши в один голос, навскач помчали на козаків, вимахуючи шаблями, розтинаючи з висвистом повітря. Земля здригнулася.

Морозенко міцно стримував свого коня за повід. Кінь гриз вудила, перебирав ногами.

— Не пора, — сказав полковник.

А панські шляхетські вершники, шаліючи, кричачи й рубаючи шаблями повітря, здавалося, ось-ось налетять і почнуть зносити голови. Вже чувся кінський храп і людське дихання. Морозенко не підняв своєї шаблі — жоден козак на коні не ворухнувся. Раптом ляхи повернули назад. З шквалом летіли, з шквалом і відкочувалися — заманювали козаків; самі розсіються, козаки налетять на крилату гусарію, і вона порубає їх ущент.

Морозенко скосив погляд ліворуч: на узвишші білів ханський намет, і хан, сидячи на подушці, спостерігав не стільки за своїми татарами й за

козаками, як за польським табором. "Кєпек (собака), — по-татарськи подумав полковник. — Хитрий, винюхує, в кого яка сила. Хто перемагатиме, він на бік того й стане".

Вдруге, а потім і втретє мчала легка ворожа кіннота, заманюючи козаків. Король і Ярема Вишневецький сиділи на похідних стільчиках і чекали, але козаки не піддалися, не кинулися з мосту у воду.

Сколихнувся, зашумів ворожий табір — почався наступ.

Пора!" — сказав собі Морозенко. Пришпоривши коня, вимчав з лави і, осаджуючи його, високо підняв шаблю. Він сказав перед своїм військом — його могутній голос рокотав:

— Братове, не думайте, що я веду вас у бій за гетьмана! Не за Хмельницького, не за його полковників і старшин п’єте цю гірку чашу. Думайте про честь і славу рідної землі. Вона — наша мати. Звільнимо її або вмремо за неї. Хай ніхто не ухилиться від гіркої чаші, бо вона не промине ні нас, ні внуків, ні правнуків. Воля або смерть!

— Слава! — відповіло військо.

Він ще вище підняв шаблю, і вона зблиснула в перших променях сонця. Повернув свого коня і повів козаків на ворогів — лице в лице.

Здіймався, ріс і розширювався пил. Заворушилися, рушили, виступаючи, татари. Загула земля — дві супротивні сили котилися одна на одну валом. Ковано. Залізно. Тупо.

Весь у латах, лише вузький проріз для очей, гостра піка наставлена своїм жалом — хоробрий гусар мчав просто на Морозенка. Якщо не проткне наскрізь, то скине з коня. Смерть під кінськими копитами ще ганебніша. Полковник теж мчав на гусара. Піка викинулася наперед, але

Морозенко звернув свого коня, махнув шаблею, відтяв гусарові руку, і його піка стала сторчака з землю.

Потекла перша кров.

Морозенко з’являвся там, де найтісніше. Він єдиним поглядом визначав хід битви, начеб тримав у своїх руках не зброю, а терези долі. Обличчя палає пристрастю відваги і перемоги. Молодий, чорновусий — він прекрасний. Його шабля зблискує, як сонце, і сонце зблискує, як шабля.

Заляскали самопали і гаківниці. Татарські стріли пересилювали тьохкання багатьох куль.

Козацтво напирало.

Морозенко не знав пощади. Він вривався у десятьох. Рука німіє. Шаблюка здіймається і рубає до сідла наліво, шаблюка злітає і рубає до сідла направо. Очі налились кров’ю — він жахливий. Він нещадний.

Легка панська кіннота не витримала. В діло вступила драгунія. Запанцеровані воїни спішувалися, наганяючи страх і відчай. Татари не гнулися. Піша-пішаниця — козацька сірома, підібравши у вбитих списи і шаблі, шукала способу, щоб проткнути ворожим коням черева, звалити рейтарів на землю й дати їм останньої хльори.

Ревнули гармати. Дико, скажено заіржали коні. Битва застогнала.

І тоді, у вирішальний час, полковий писар, осадивши коня, хапнув Морозенка за руку: ядро поцілило в ханський намет. Хан живий, але татарва відступає.

Полковник підвівсь на стременах — на узвишші від ханського намету не було й сліду. Ліве крило оголилося. Королівське військо хлинуло туди, щоб тиснути козаків у болота, до річки. Садять і садять гармати.

Чорним гнівом зайнялось Морозенкове обличчя, і страшні стали його чорні очі: зрада — це поразка. Він відчув її. В грудях похололо. І він заскреготав з люті зубами, наказуючи, вивергаючи слово за словом:

— Вивезти, врятувати гармати!..

Примчав осавул. Його черконуло, зачепило шаблею по правій вилиці. Обличчя кривавилось, кров скапувала з вуса. Він казав:

— Як ти вивезеш? Як ти їх врятуєш? Наше праве крило подалось. Нас загнано в пастку. В болотах нам усім жаба дасть цицьки.

Полковник зняв шаблю, блиснувши нею над головою осавула:

— Мостіть болота возами, кожухами, трупами… На руках, а винесіть гармати! Винесемо, врятуємо — гармати ще прогримлять нашу перемогу над панством, а не винесемо, не врятуємо — самі себе загубимо і нашу справу!

Осавул не злякався погрозливої шаблі. Покусуючи кривавий кінчик свого вуса, прохрипів.

— Винесемо… Врятуємо… — і помчав.

— Ми не здамося, аж ви не переправитесь! — крикнув Морозенко, женучи, пускаючи свого коня в гущу, в самісінький тлум, де бряжчали шаблі й хряскали кості.

Писар не відставав від нього. До його сідла спереду і ззаду були прив’язані два барила, і він весь час запитував:

— Полковий скарб… Що робити із скарбом?

Полковник начеб цього не чув. Врубавшись у ворожу лаву, валив ворогів, і вони падали, як дерево. Повертаючи голову через плече, зрідка кидав:

— Гармати переправляють?

Писар відповів: так, і казав, що козацтво в лещатах.

Морозенко сам це добре знав: відчував на своїй шкурі, як лещата стискаються й стискаються. Він вже не гнав уперед, заохочуючи за собою дужих і сміливих. Він відбивався. Його кінь відступав, важко осідаючи на круп.

"Де мати? Що з нею?.." — майнуло йому. Тинькнула, пролетіла перед очима куля, обірвавши цю думку.

А Морозиха з сліпцем-кобзарем, з обозниками гатили мочарі й твані. Вила королівська артилерія, а вони чавкали в болоті. Гармаші тягли гармати, вимощуючи собі шлях возами, гарбами, січеною лозою, кожухами. Падав кінь і ставав помостом. Падав козак і ставав помостом. Вони тягли гармати по кінських і людських трупах — на той бік річки, на сухий берег. Гнізна зачервонилася…

Під копитами полковницького коня зачавкало болото. Морозенко оглянувся: лещата стиснулися — його полк танув як свічка. Ще залишалося кілька сотень, може, три, а може, й менше, та й ті загнані в трясовину, але він збагнув: регіментова артилерія врятована. Треба битися, треба стримати наступ, щоб хлопці-гармаші відійшли далі, далі. І, піднявши шаблю, крикнув:

— Козак живий не здається!

На нього гнав рейтар — очі хижо блищали з-під налобника. Він відвів назад свою руку, щоб із силою вдарити Морозенка шаблею, але полковника захистив сивоусий козак, вирісши перед ним на своєму коні.

— В битві старий молодиться! — гукнув він і впав, зарубаний.

Чвиркнуло болото — рейтар зупинився. Зупинялася також і драгунія, боячись, що трясовище не здужає витримати її важких обладунків. У ту ж мить залишки полку ступили на шлях, вимощений гармашами й обозниками. Коні по коліна грузли в тванюці.

— Шляхетне панство! Потопимо всіх лайдаків у багні! — це подав клич Ярема Вишневецький.

Рейтари, проте, не зрушили з місця, але легкі кіннотники й навіть піші шляхтичі, відчуваючи блиск перемоги, кинулися, як відчайдушні здобичники.

Козаки накладали головами. Їхні трупи і трупи їхніх коней встеляли й до них встелену тілом гатку.

Вже їх було сотня. До річки пробилося ще менше. Кінь Морозенка витримав: не спіткнувся, не застряг у багні — переплив річку і виніс полковника на той берег. Добувся на сухе писар. Переправлялися ще.

Морозенко пильно зорив на схід: "Де ж гармати?" — вдалині, на обрії тільки хмарка куряви. Тоді він обернувся, глянув на гатку, яка страшно ворушилася, якою гнала шляхта, і буркнув:

— Добре, їй-богу, добре…

Писар його квапив утікати: ще можна втекти!

Морозенко кинув:

— Куди! — зіскочив з коня і нагнав його, але кінь не вступився.

Лави ворожого війська зупинилися півколом за річкою. Загони переправлялися вгорі течії, внизу поодинокі шляхтичі, піші й вершники сягали річки страшною гаткою.

Сонце давно звернуло з обіду й, безхмарне, яскраве, хилилося до заходу.

— Скарб! — сказав Морозенко одне слово.

Писар відв’язав барильця. Морозенко пробив денця руків’ям шаблі, взяв одне, підніс угору, підійшов до річки й висипав золото у воду. Взяв друге і сипав золото у воду проти сонця і на очах всепанського війська на знак того, що золото для козаків ніщо, пусте.

Багатотисячне шляхетство вражено зойкнуло, і той зойк, видобутий начеб з одних грудей, відгукнувся глухою луною.

Відразу ж посипалися кулі. І падали козаки. Їх залишалося десять. П’ять.

Діставшись річки гаткою, кінні й піші шляхтичі кидалися у воду, але ні один не вихоплювався на берег: Їх стинали або проколювали списами.

Згори виплив човен. Морозенко зі своїм військовим писарем потопили зухвалих панків. Писар теж пірнув на дно. Морозенко залишився сам.

Наспіли загони, що переправилися через Гнізну.

Морозенко стояв у човні й бився навсібіч — сам проти всієї королівської сили.

Він був з шаблею і списом. Шабля вищербилась, зламалася, і він воював списом.

У нього стріляли, але його жодна куля не брала.

— Зачарований! Він зачарований! Характерник! — закричали на обох берегах річки.

І тоді почувся голос самого короля:

— Хто б ти не був, я дарую тобі волю! Здайся!

Морозенко нічого того не чув і не хотів чути. Не бачив короля, який у всій своїй пишноті гарцював на білому коні. Що йому була королівська ласка? Він відбивався від кожного, хто наважувався підпливти до човна. Він і не помітив, як Ярема Вишневецький, знявши шолом і литий панцир, сам скочив у воду і, пірнувши, підплив під човен, перекинув і підступно вхопив полковника за чуба. Морозенко скинувся, тріпнувся, але вже було пізно..

Його прив’язали до колеса.

Морозиха з сліпцем-бандуристом виходжували в очеретах поранених. Хлопчика-поводиря влучила сліпа куля, і Морозиха тепер стала поводирем. Побачивши, що сина закували, що повіз рушив і він потягся за колесом, вона заголосила:

— Звірі!

Доброводівські поля мовчали.

А вони стояли серед бойовища — мати і співець: їх ніхто не кликав. І сліпий бандурист сказав, що чує, як росте ще одна висока козацька могила.

СТРАТА

Вигравали труби й барабани, маяли знамена, рівними рядами колихалося військо — Ярема Вишневецький пишно і бучно в’їжджав у замок. Калатали костьольні дзвони. Поспільство кидало й кидало квіти, не перестаючи вигукувати в такт дзвонів: Віват! Віват!" Кінь вкритий парчею, золотом, сріблом оздоблене сідло, і в ньому вивищувався він — грізний і нещадний у бойових латах, переможець над черню і сіромою, які зважилися повстати проти вельможного панства й битися за свої права, за якусь волю. Поряд з ним, на такому ж коні, але ще в дужчій пишноті їхав король. Вигойдуючись, котилися карети у шляхетських гербах. А за ними гуркотів звичайний собі селянський повіз, яким возити хіба що гній а чи снопи, тому його ледве і тягла пара худющих-прехудющих шкапин. За скрипливим колесом ступав, брякаючи ланцюгами, той, хто смів бунтувати і вести чернь-сірому, — її полковник Нестор Морозенко. Нарешті він і посів належне собі місце — тягне, волочить, прикутий до воза: перед ним шляхетські карети, а йому на п’яти наступають своїми копитами баскі коні шляхетських вершників.

Розчинилась неприступна кована брама замку. Ще голосніше закалатали дзвони. Гаркнули фортечні гармати. І, нетямлячись з радощів, тріумфально лементували пани, пані, панночки. Ще більше посипалося квітів. Ярема Вишневецький спинив перед брамою коня і, даруючи всім свою привітну посмішку, оглянувся, щоб спостерегти своє військо. Його привітна усмішка зникла з губів, у очах майнув перестрах. Ярема Вишневецький сказав щось королю. Той теж оглянувся: позад війська, позад обозу ішов-маячив осідланий вороний кінь без вершника. Король нічого дивного, нічого особливого в тому коні не добачив, але коли Ярема Вишневецький шепонув, що кінь же Морозенків, то королеві

в очах теж майнув перестрах, і він наказав: "Зловити! Зловити і запрягти до плуга!.."

Руки зв’язані, ноги в ланцюгах, ланцюг на шиї — Морозенко ступав, понуро опустивши голову: не було жодного привітного обличчя, не було жодних очей, які, глянувши на нього, додали б йому сил і снаги. Ворожі, пихаті обличчя, зневажливі, глумливі погляди. Але він не волікся, не йшов, брязкаючи ланцюгами, які терли, вгризалися і рвали живе тіло, — він ступав, не виявляючи ні свого болю, ні муки. В порваних чоботях, у штанях, що наче побували в собачих зубах, у розхристаній сорочці, оселедець прилип до голови, він ступав по своїй нарузі, по своїй ганьбі.

Блимнувши на мури, на рови, став на звідний міст, увійшов у браму. Високо над кругойдучим муром здіймалася вартова вежа. В горішньому поверсі, як у всіх замках, налаштовано гармати, в середньому жило панство, а в долішньому — в’язні. Морозенко прямував за колесом, думаючи: "Може, саме тут, де ступає моя нога, і є той льох, у який мене запроторять?"

Ярема Вишневецький, король і почет прямували в покої, кіннотники збиралися розкульбачуватися, гармаші закочували гармати, обозники розвантажували вози — всіх чекала урочиста, багата, смачна вечеря, яка мала завершитися танцями і фейєрверком. Двоє вартових, двоє гайдуків, відв’язавши Морозенка від повоза, повели його під муром, ввели на галерею. Загарчали засуви — вони опинилися в темній коморі.

Засвітилася свічка. Один гайдук, несучи її, йшов попереду, а другий гайдук ішов за ним, гаряче дихаючи йому в потилицю. Вони спускалися сходами нижче і нижче. Віяло холодом, підземеллям.

Передній гайдук, відчинивши останні двері, став збоку. Задній наказав Морозенкові зупинитися. Він повідмикав йому на шиї, на руках і ногах замки. Його це здивувало. Але він здивувався ще більше, коли було запалено нову свічку й подано йому до рук.

— Прендко до дзюри![6] — крикнули вартові.— Там — їсти і пити, а щоб не було так страшно, хай пан собі присвітить, — докинули смішком.

Двері з гуркотом зачинилися. Він стояв на горішній сходинці і якусь хвилину наслухав, як лунко віддаляються і глухнуть кроки вартових. Коли вони затихли, коли залягло німе безгоміння, йому спало на думку, що в цих мурах, у цьому мороці лише у вогнику свічки ще спалахує життя.

Його боліли садна й нили пухлини, які понатирали ланцюги. Скапнувши на долівку воску, він прилаштував, поставив свічку й розтирав собі шиіо, зап’ястя рук, ноги. Вгамувавши трохи біль і ниття, намацав на грудях капшучок, який висів на шворці. Так звичайно носять хрестик або образок, а він носив засушений калган-корінь. Витеребивши корінчик з капшука, взяв його на зуб і почав смоктати: схоплені в турецьку неволю й кинуті в ями, запорожці таким робом по тижню й більше могли витримувати голод і спрагу, дивуючи і лякаючи бусурманів. Калган-корінь не піддавався на зуб, не хотів м’якшати і віддавати свою зцілющу силу — Морозенкові запахло степом, його волею, і, посмоктуючи степовий корінь, він узяв свічку, щоб роздивитися, де ж він.

Майданчик, на якому він стояв, нагадував припічок. З нього спускалися сходи. Їх було небагато. Ступивши на них, він помітив у стіні нішу. В ній стояв глек і лежав кусень хліба. Помітив він у цій ніші кресало й запасну свічку. "І чому вони мною так піклуються?" — запитав себе подумки, йдучи вниз, у морок, який не могла просвітити свічка.

Зійшовши зі сходів, наступив на щось тверде — під ногою хруснуло, ледве не послизнувся, не впав. Приглянувся: то була людська кістка.

Йому перехотілося посмоктувати калган-корінь. У горлі стало сухо й гірко. Свічка горіла рівно: нізвідки, не подував вітерець. Він ступив далі, приглядаючись у тремтливому, лизливому світлі до кам’яного льоху:

банеподібна стеля, мурований стовп, і біля нього висить, як на паколі, гунька, долівка встелена людськими черепами і костомахами, звисають заржавілі гаки... "Я, мабуть, у катівні,— подумав Морозенко. — Звідси живі не виходять".

Слизота стін і склепіння, холод глиняної долівки — жах і морок підземелля торкнулися його душі. Він підступив до мурованого стовпа: "Зніму гуньку й накину на себе — я ж у самій сорочці", — та лише торкнувся до неї, як заторохкотіло, посипалося, мало не загасивши свічки. Він не випустив гуньки з руки. Йому відкрилося: вона висіла на людському кістяку, як на паколі. Він прошепотів:

— Прости, хто б ти не був, а я візьму цю гуньку — твоє тепло, — і відступив, побачивши, що людський кістяк стлів у кайданах.

Гунька була ціла. Накинувши її наопаш, вернувся до сходів, сів на сходинку і загасив свічку.

— Ось де примари домують, знеможені душі померлих, — прошепотів.

Його обняли таке знесилля, така втома, яких досі не знав і не відав. Поклавши на коліна руки, схиливши голову й дивлячись у пітьму, знову наче бачив той у кайданах кістяк і проказував до нього, до всіх тих, хто тут сконав:

— Слався, mori immortalis — безсмертна смерте... і ви, мученики-мерці, мене benedicte[7],— та й поклав голову на руки, а чи тільки здрімнув?

Гунька гріла. Йому не хотілося ворушитись. Здавалося, якщо поворухнеться, тепло втече з-під гуньки, холод візьме за плечі, наляже на груди. Але очі вже не склеплювалися. "Що від мене ще хоче клятий Ієремія? — вламувалася думка. — Чому не настромив мене на палю?

Навіщо розкував, кинув сюди? — Здогад поставав над здогадом. — Щоб настрахати, налякати оцим пеклом?.. Мене налякати, настрахати?! Хіба він такий недорікуватий? Чого ж він хоче?.."

Думка вламувалась за думкою, відкидаючи здогад за здогадом, і тут, на сходинці темниці. Морозенко гостро, люто відчув свою програну битву. Серце стиснулося. Хотілося накласти на себе руки. Він здригнувся. Заскреготів зубами. Застогнав. І скрегіт зубів, і його тяжкий стогін вросли у непіддатливі мури. Прогуло і замовкло: камінь.

Його звело. Він піднявсь і заходив — від сходів і назад, не боячись у суцільній темряві вдаритися лобом об стіну: "Чому я не впав від шаблі? Чому не втопився? Навіщо я дався живцем до рук?.."

Хода гула під склепінням: його носило по світах, ходив по мудрість у Краківський університет, вчився у славній Падуї — скрізь, де міг, дошукувався правди. Мати знайшла його в Замості, в Академії. Зняла зі своєї голови очіпок, вив’язала з кінця пучку попелу — це і була найбільша наука, якої він набув: захистити рідну землю або самому стати попелом.

Він послухався матері.

І, снуючи темницею, простежуючи хід битви, перебираючи її подробиці, навісніючи від ханської зради, полковник думав: "Поразка, розгром наступили не на добровoдівських полях, поразка, розгром почалися давно: кожен наслідок має свою причину… історія нещадна".

Коли він терзався, нетямлячись у муках, над ним, на середньому поверсі замку простору залу залило світло свічок і свічечок. Музики на хорах почали грати марші. Під їх величальні звуки на дубові ослони за дубові столи всідалося чин за чином панство. Зі стін, з портретів на них дивилися королі, князі, гетьмани. Всі чекали виходу Яреми Вишневецького.

А Морозенко думав: "До якої чорної біди, до якої скрути треба було дійти, щоб брати собі у спільники хана? Це ще гірше, ніж повірити вовкові. Ситий звір ягняти не зачепить. Ворожіших ворогів не буває. Але на кого було покластися? В кого шукати допомоги? Де той брат і товариш? Де слабкість, там і зрада, і початок поразки. Хіба ні? Хіба не такий плід, яке дерево?.."

У цей час Ярема Вишневецький і король, взявшись під руки, ступили в бенкетну залу. Їх чекали інкрустовані діамантами крісла. Музика втихла: почався церемоніал на честь переможців. Спалахнуло ще більше вогнів і вогників. Шовкували шовки, оксамитились оксамити, переливалася парча. Король дарував першому шляхтичу Яремі Вишневецькому шаблю, оздоби якої коштували мало не половину королівських скарбів. Цю шаблю він назвав шаблею ойчизни. Нагороджений прийняв її, ставши на коліно. Підчаший подав, знак, і з’явилося, засновигало безліч слуг. У золотих келихах заграли напої. Хто любить лити кров, той підігріває себе вином.

А в глибокому підземеллі ходив і карався Морозенко. "Я не виню коріння, — казав собі,— бо я з дерева свого роду". Він зупинився, втуплюючись у темінь. Калган просився, щоб його посмоктувати. Він зворухнув язиком, посмоктуючи його — коріння степу. На нього дмухнуло полином, і він побачив себе малим хлоп’ям на порозі хати під солом’яною стріхою. Йому пригадалося, як батько взяв у поле. Орав плуг, тяглася борозна. І Морозенко думав: "Я вродився, начеб виорався з тієї борозни. Ми всі начеб виоралися з борозни — батько, мати..." В батькових руках чепіги, а за плечима — гаківниця. Напоготові шабля. Батько косив, молотив, а зброя напоготові, бо кожної миті могла з'явитися татарва. І згадалося Морозенкові: "Земля любить плуга, а не кулю: хоч і засієш поле кулями, та воно хліба не вродить. А я люблю землю", — так приказував батько. Гречкосій, але й козак. Ходив у походи, бився — його груди в борознах-рубцях, як поле. Мати, колінкуючи, дмухала на свої грядки, як на рану. Земля родила. Кому хліб, а кому заздрість. З турком-татарином шабля на шаблю, а з панами? Пан людини не знає: ти і все твоє — його, даровані йому богом і законом

у спадок на вічні часи, ти — раб, худоба. І коли ти не хочеш бути волом, ні тобі хати, ні тебе — у вогонь.

Морозенкові очі кресали у темряві: "Чужий чи свій пан, паша чи магнат — з ним лоб до лоба!"

Стіни темниці набрякали слизотою, склепіння просякали цвіллю, і долівка тхнула тліном — слизота, цвіль і тлін розвержували йому душу, а над ним вигравала музика, лилося вино — яскрава зала тріумфувала, сотні ставних ніг і ще ставніших ніжок готувалися повести йому на голові граціозний танець.

Він не піднявся на сходинки, не шукав у ніші кресала: не хотів запалювати свічку, не хотів торкатися хліба й води, гидуючи панською ласкою. Йому не жаль було своїх літ, які загубив, ходячи по своїй землі і в чужину по науку, ні свого молодого віку. Хіба ж не навчився — доріс до шаблі?

І в той час, коли банкетна зала, шаліючи, справляла учту на повернення, на впровадження золотого спокою, він повторював собі:

— Ти вчився гідно жити, але головне — куди важче: гідно померти!

Стало байдуже, що хотітиме, чого в нього домагатиметься Ієремія, син магнатки Раїни — фундаторки не одного монастиря для схизматів. Чи вона передбачила продажність душі свого паростка? Та хіба постом і молитвою можна викупити зраду?

Морозенко нагострював свій розум: смерть і життя — явища зовсім різного ладу. Смерть пережити неможливо.

І стало байдуже за себе. А матері було шкода, бо це недобре, коли матері гублять і ховають своїх дітей: справедливо, коли навпаки.

Він проказав:

— Простіть мені, мамо…

Його голос вдарився об стіну, вернувся, і йому начеб причулося: "Прощаю…" Він хотів сказати: зробив усе, що міг, але не сказав цього, думаючи: "Ще не все зробив, ще повинен, мушу…"

Йому уявилася давня місячна ніч і мати. Він бачив свою матір — у личаках, у благенькій свитці, в очіпку. Вона стояла журна-журна під нерозвинутим дубом. Йому в грудях мліло серце, щось стискало за горло. Здавалося: мати тут — стоїть під дубом, і дуб розвивається. І як уявилася йому мати, так ясно і чітко згадалися всі походи, всі битви: трубить сурма над Жовтими Водами, трубить над Пилявцями… Утікає король, утікає Ієремія, гине погане панство — рідна земля визволяється?

І Морозенко прошепотів:

— Хто цього не бачить і не пам’ятає, той сліпий або йому відібрало пам’ять.

Тут, у підземеллі, у цій норі він був не сам: з ним була мати, вірні побратими, його полк — хто наклав головою і хто залишився живий, щоб боротися і не здаватися.

— Земля визволяється… — казав він серед кам’яних мурів. — Вона все одно визволяється… Кляте панство хіба не за це мені найлютіші кари… Згадав панів, тьху! Шкода мови.

Його голос гучав.

— Хай четвертують і розкидають мене по шляхах — не страшно. Страшно і соромно стати на суд у кайданах.

Молодий вус роздмухувався.

— Хай садять на палю, хай шкварять у котлі, хай вішають — я знесу всі тортури, а не стану на суд у кайданах. Ви чуєте, мамо, товариство?

Кам’яні стіни відлунювали стогоном: "…не стану…"

Він не знав: надворі ніч чи день? Який день? Він гострив свій розум і підіймав свою душу: жив у вічності й для вічності.

Приходили гайдуки. Щось ставили, щось забирали. Пробували з ним забалакати:

— Козак не світять свічки?

— Я і так бачу всю вашу наймитську ницість.

Він не торкався їжі: смоктав калган-корінь і пив воду. На що надіявся? Чого сподівався? Зогнити, а потім стліти, як зогнили й стліли кинуті у цю яму до нього, дарма що його не приковано до стовпа і не посаджено на ланцюг.

Залізні іржаві двері загарчали. Гайдуки не принесли ні їжі, ні води. Не переступаючи порога, один з них кинув до середини вузлище, а другий крикнув:

— Переодягніться, пане полковнику. Його ясність князь Ієремія вас чекають!.. — І додав: — Ми теж почекаємо.

Морозенко сидів на сходинці. І не зворухнувшись, відповів:

— Перевдягатися я не буду, бо мені не соромно. І нікуди я добровільно не піду. Якщо ж його ясність ваш князь Ярема хоче мене

бачити, то нехай приходить сюди. Гадаю, він не перепився і ноги його гаразд носять.

Гайдуки не сподівалися на таку відповідь. Оба поніміли, не вірячи своїм вухам: цей лайдак, цей ланець сміє ослухатися найяснішого князя? Ослухатися того, перед ким упадає сам король Речі Посполитої?.. Перед ким схиляються посли іноземних держав? На кого моляться магнати, шляхта, прелати, ксьондзи і всеньке поспільство? Один з них держав свічку. Свічка трусилася йому в руках. Гайдуки перезиркувалися в її тремтливому світлі й мовчали, начеб проковтнувши язики.

Морозенко сидів до них плечима.

Полохливо затинаючись, вони зрештою перепитали:

— Що ж нам сказати його ясності?..

— А те, що чули.

— Пане полковнику… Шляхетний пане… — почали вони, не знаючи, як ще більше його величати, — може, ви одумаєтеся? Може, це не останнє ваше слово?..

— Я сказав те, що сказав, — відповів він і пожартував: — Ви, напевно, нагодуєте мною раків, але хіба я подібний на рака?

У дверях довго скрипіли засуви: вартові мовби розучилися їх зачиняти. Вони пішли, але скоро й вернулися. Тепер їх було не двоє, а більше.

Морозенко вступився зі сходинки: внесено двоє м’яких крісел, столик, наїдки і напої, поставлено трисвічника.

"Щось не терпиться Яремі", — подумав в’язень. Тільки й встиг це подумати, як він і з’явився. У кунтуші, але без шапки. Повів оком — гайдуки і слуги вийшли: не хотів при них перекинутися з Морозенком і словом, навіть привітатися.

Двері зачинилися, й тоді сказав, ще не ступивши на східці:

— Високий гість не схотів у мою світлицю, що ж, я спускаюся до нього, — і ступив на сходинку.

— Ясний князь помиляється: ця келія — його маєтність. Пан Ярема спускається до самого себе, — відповів Морозенко.

Ці слова не зупинили Ярему Вишневецького. Зійшовши вниз, ставши лице в лице з Морозенком, він твердо подивився на нього, їх чорні очі перетнулись і одночасно опустилися.

— Пане полковнику, я прийшов до вас, щоб виявити свою шану вашій козацькій мужності, вашій хоробрості. Ви один билися зі всім нашим славним королівським і шляхетським військом. Я подаю вам, пане полковнику, свою руку, — і Ярема Вишневецький хвацько простяг свою міцну коротку правицю.

Морозенковим обличчям пробігли тіні: він начеб чогось вагався. Повільно, знехотя подавав руку, добуваючи її з-під гуньки.

— Я тисну вашу, пане Яремо, — руку воїна і ворога.

— Дякую за честь, пане полковнику… Я у своїх володіннях: прошу сідати.

— Можна. Хоч я і засидівся.

Вони посідали один навпроти одного.

— Вино не любить киснути. Чи не так, полковнику Морозенко? Я підіймаю цей келих за вашу ратну доблесть!

— Мені жаль, пане Яремо, але я ніяк не можу сказати цього самого про вас. Погодьтеся: тишком, покрадьки підлізти під човен і перекинути його — це, правда ж, не доблесть, а ошуканство, хитрість? Пити ж мені самому за себе: хвали, кумасю, сама себе, бо нас ніхто не похвалить… — Морозенко осміхнувся й не глянув на кубок.

— Пане полковнику, я знаю: ви не asinus gloriosus[8],— пророк Ярема Вишневецький і надпив зі свого келиха. — Кажете, ошуканство, хитрість?

— А ви, пане Яремо, хіба miles gloriosus[9]?

— Ви мене не збагнули, полковнику Морозенко. Я хотів сказати, що переможців не судять, — почав Ярема Вишневецький, не дивлячись на Морозенка, кидаючи свої погляди по стінах, розглядаючи темницю, й, переводячи мову начеб на інше, запитав: — А вам, мабуть, тут незручно, моторошно, похмуро і холодно?

— Вбувся, пане Яремо. А щоб не було холодно, я позичив гуньку з кістяка. Вона його все одно не зігріє.

— А у вас сидить їдь. Признатися, я розумію вашу злість, ваш сарказм — позбутися батьківського гнізда, позбутися батька, але й ви зрозумійте мене: мені потрібен чинш[10], а не бунтарство. Правда, той Киселиця перебрав міру.

— Киньте, пане Яремо. Пан не скаже — пахолок не плюне.

Ярема Вишневецький знов відпив з кубка.

— Ошуканство, хитрість?.. — кинув він і запитав: — А вам не здається, пане полковнику, що ви повстаєте проти самої долі? Доля ж у нас спільна, одна. Домашні чвари є домашні чвари. Посердимося, помиримося. Дуже вам поміг хан?.. Ми з вами поставлені самою історією стати стіною проти турків і татарів — ми рятівники світу.

— Ощасливлювані?

— Так! — крикнув Ярема Вишневецький, пронизливо подивився на Морозенка і жартував: — А вам, правда, пане полковнику, не холодно в цій гуньці?

— Спробуйте, поміняймося, пане Яремо.

— А ви могли б мати жупан, кирею, навіть булаву.

— Як ви це собі уявляєте?

— Дуже просто: я даю вам полк. Хочете більше — дам більше. Згода?

— Легковажні ж ви, пане Яремо. Заперли мене в льох, трохи полякали, тепер готові шанувати, даєте полк і більше, щоб я його вів, щоб ішов проти Хмельницького. Ви хочете мною розбити Хмельницького, закінчити домашню війну і мною воювати татарву, бо в нас спільна, одна доля, бо ми поставлені історією врятувати світ? Ощасливлювані! Годі, що ви ощасливили народ, обдерши його до нитки! — Морозенко встав і відкинув крісло. — Доля у нас не спільна, не одна: є панська і є холопська. Ми й вас розіб’ємо, і татарві змелеться… Та з ким я балакаю? Зрадник знає бариш, а не честь і славу. Шкода мови.

Ярема Вишневецький слухав уважно, пильно.

— І вам не страшно смерті? — запитав, схиливши голову.

— Смерть, пане Яремо, — моя приятелька: на всі докази вашої розважливості і глузду вона відповідає безжальним: "Ні!"

— Що ж, я у вас гірко помилився, пане полковнику. Ми, мабуть, більше ніколи не побачимося. Прощайте! — Він підвівся і гордо попрямував до дверей.

— Переможців не судять — їх теж колись перемагають. Прощайте, — мовив Морозенко.

Гайдуки і слуги забрали столик, крісла, начиння — у замку завирувало, мов збурилося саме пекло: з брами вилітали і вліталі у браму вісники на гарячих конях, цюкали сокири, гамселили молотки, готувалося, як до бою, військо. Пошепки передавалася новина: "Каратимуть козацького полковника".

Лиховісний шепіт перекинувся на замкові мури, щоб посіяти якнайбільше страху.

До страти готувалися ретельно, старанно, передбачливо. Містечко було невеличке, власне сільце, ярмарковий майдан тісний, тому карати на ньому такого визначного злочинця визнано суддями недоречно. Постановили: здійснити вирок серед поля, на горі, назва якій Савур-могила.

Цей присуд дійшов до вух Морозихи. Вона стала поводирем сліпця-бандуриста. Тинялися навколо замку.

Настав день страти. В поле, до Савур-могили, валили розцяцьковані карети, які охороняли, гарцюючи, улани; повози з напнутими будами, що їх ледве тягли по дві пари коней; грубі вози, запряжені волами. І в каретах, і в повозах, і на возах напхано напхом — голці ніде впасти. Їхали на конях — у сідлах і охляп, їхали і на ослах. Все пани, підпанки, чиїм маєткам — хаткам і садкам, ставкам і млинкам — загрожували

козаки, повстанці і їх поводир полковник. Тяглися піщаниці — корчмарі, торгаші, цехмістри, які ще вчора служили повсталим і визвольній справі, а нині лизали панські патинки, виявляючи свою вірнопідданість. Пхалися й гави, які ладні дивитися на будь-що, не інакше як колупаючись собі в носі або пошкрябуючи потилицю й вигукуючи з подиву: "Ну й ну!.." Юний канцеляриста вів під руку закохану в нього панночку і обізнано провадив: "Йому відрубають руки, але він ще житиме. Хіба ти не бачила безруких? Старці живуть без рук. Правду я кажу? Потім йому відрубають ноги, але він все одно житиме. Хіба нема безногих старців? Йому повиколюють очі, але він і тоді житиме. Я кажу правду. А коли, моє кохання, йому зітнуть голову, тоді він вже не житиме, бо йому нічим буде дихати".

В цей тлум, у це стовпище, де кожне посідало відведене йому місце, чернь, сірому — робочий люд заганяли, періщачи нагаями. Турму за турмою. Щоб дивилися, запам’ятали і заказали дванадцятому коліну, як-то брати до рук шаблю.

Дорога від замку і до місця страти обсаджена уланами. В шоломах, в панцирах, з голими шаблями вони завмерли, розтягнувшись двома рядами.

Морозиха і бандурист потонули в людському морі, яке вишумовувало навколо Савур-могили.

Із замку виїхали вершники, а за ними котив високий поміст на колесах. Хтось уже побачив Морозенка: він прикутий, як смертник, до щогли. Хтось побачив і ката, як він сидить у червоній сорочці, а всі його струменти — на колінах.

Людський вир скипів і занімів: кунтуш і каптан, кирея і сіряк, хустка й очіпок — кожне подумало: "Добре, що не мене", — й затамувалося, крім їх двох — Морозихи й бандуриста. Морозенка везли на помості між

двома рядами озброєних кіннотників, а вони думали одну думку: "Ліпше б нам бути у заковах, ліпше б нас везли на страту".

Бандурист підтримував Морозиху, щоб не впала. Вона побачила його, свого сина— стоїть на помості, прикутий до щогли. Поміст пливе, а він стоїть і дивиться. Впізнала його. Простий, рідний — не зігнув голови. Дивиться — кожному заглядає у вічі. Кого він шукає?

Сльоза затуманила старі очі.

Морозенко стояв на помості, дивився, шукав її: де ж їй ще бути, як не тут, серед людей? Вона ж — його мати.

Бандурист тихо перепитував:

— Вже виїхали? Вже піднялися на гору?

Вона змахнула сльозу й ледве сказала:

— Дуже блищить зброя…

Нова сльоза набігла на очі — світ їй затуманювався.

— Сину-синочку, ой сину…

Бандурист її підтримував. І вона міцно вчепилася однією рукою за бандуру на його плечах.

— Іржавіє, старіє зброя, але не зіржавіє, не постаріє пісня, — шепотів-молився сліпець-бандурист. — Допоки живе пісня, хіба іржа в’їсться в душу?

Морозенка поставили на Савур-могилі. Його не стріляли і не рубали на четі — живцем виривали серце.

І тоді велерозумний суддя лукаво сказав:

— Дивись тепер, Морозенку, на свою Вкраїну!

Ясновельможне панство, а за ним і дрібна шляхта відразу ж стали насмішкувато перешіптуватися. Сірома понуро мовчала.

Він ще стояв.

— Сину! — крикнула Морозиха і вдарилася об землю.

Від її поклику все здригнулося, отерпло і наструнилось — люди, коні, трава.

Він тріпнув своїм кучерявим чубом — козацька голова зависла у пісню.

Ой Морозе…